

FISCHER GYÖRGY

KEZDET BEN VALA AZ IGE...

LOGOSZ. Tanulmánykötet (szerkesztette: Várnai Györgyi),
ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézet, Budapest, 1990.

Huszár Tibor hatvan éves volt, amikor tiszteletére a szerkesztők összeállították azt a tanulmánykötetet, amelynek a *Logosz* címet adták. A címlap szómagyarázata szerint ez annyit tesz, mint „gondolat, szó, tanítás, ész, fogalom”. Van azonban e görög szónak egy ott nem említett magyarítása is: „Ige”.

Az eredetileg görögül író János evangalista eképpen hirdeti az Úr egyszülött fiának dicsőségét: „Kezdetben vala az Ige (Logosz), és az Ige vala az Istennél, és az Isten vala az Ige. ... És az Ige testté lett és lakozék mi közöttünk (és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét), a ki teljes vala kegyelemmel és igazsággal.” (János 1,1 és 1,14., Károli Gáspár fordítása)

Huszár Tibort úgy ismerjük, mint a hazai szociológiai intézményrendszer egyik megteremtőjét. Nos, nem tudhatjuk, gondolt-e valaki a kötet címadásakor János evangelistára, mindenesetre valljuk meg: blaszfémiába hajló asszociációkra ad lehetőséget, ha az evangélium szavait a magyar szociológia kezdetivel és Huszár Tiborral hozzuk kapcsolatba...

A magyar szociológiának az a „hőskorszaka”, amely a „burzsoá áltudományként” való megítélését követte, ma már a mítoszok homályába vész. Régen volt. Más világ volt. Tán igaz se volt. A recenzenst akkoriban iratták be gondos szülei az óvoda kiscsoportjába, amikor Huszár Tibor első szociológiai jellegű írása napvilágot látott a fiatalok bűnözőkről. Így személyes emlékekkel nem állhatok elő. Megfelelő szakmatörténeti irodalom híján pedig legfeljebb pletykákra és szóbeszédre hagyatkozhatom, ha erről a korszakról és benne Huszár Tibor szerepéről szólni kívánnék. Hasonló a helyzet a szakma körül dúló, későbbi, nagy politikai csaták korszakával is: a „nagy terror” idején, 1973-ban éppen csak hogy olvogoztam az általános iskolát.

Kikerülhetetlen ugyan, hogy szóba hozzuk ezeket a korszakokat, de semmiképpen sem akarok ítélni. Nem akarok erényt kovácsolni abból a tényből, hogy – később születvén – nem kerültem olyan döntések elé, amelyekkel az idősebb pályatársaknak időről időre szembe kellett nézniük. Nem akarom most – az új politikai szituációban – nagy bátran kérdőre vonni a kor társadalomkutatásának egyik meghatározó szereplőjét olyasmikért, ami akkor sokak szemében elkerülhetetlen kompromisszumnak, szükséges megalkuvásnak, a jó ügy „okos” szolgálatának tűnt.

Nem vállalkozom arra sem, hogy Huszár Tibor politizáló értelmiségi és szakmai pályáivét megrajzoljam. Ehhez nem érzek magamban sem elég erudíciót, sem elég tehetséget, sem elég kedvet. A Huszár-monográfiát feltehetően valaki más fogja megírni. Mindazonáltal, ha én írnám meg, vagy esetleg én szerkesztenék tisztelgő kötetet, mindenképp készíténék egy hosszú interjút Huszár Tiborral. Abból feltehetőleg megtudhatnám, hogy miképpen is volt az, hogy – a kötet előszavának megfogalmazását idézve – „jelentékenyen hozzájá-

ruhathott a magyar szociológia intézményrendszerének felépítéséhez, megvédéséhez”. Talán jobban érteném e mondatot, ha tudnám, milyen volt a politikai hatalom – pontosabban a kultúráirányítás hatalmi pozícióit birtokló személyek – és Huszár Tibor kapcsolata a Kádár-konzolidáció második szakaszában (amely egyszersmind egybeesett a magyar szociológia 1962 és 1968 közötti „hőskorával”). Talán hozzájárulna a homály eloszlatásához, ha tudnám, hogyan lett a Molnár Erik tanszékén dolgozó, fiatal történész-etikusból a magyar szociológiai intézményrendszer egyik megalapítója. Talán tisztábban látnék, ha ismerném Huszár Tibor álláspontját és szerepvállalását a konzervatív, „balos”, reformellenes erők térnyerése idején 1970 és 1976 között (különös tekintettel *Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről* című, 1973 márciusában kelt dokumentumra, valamint a Szelényi Iván és Konrád György elleni, 1974 őszi rendőrhatalósági eljárásra). Talán jobban eligazodnék, ha tudnám, volt-e Huszár Tibornak mérséklő szerepe. Próbálta-e, és ha igen, mennyiben sikerült érvényesítenie befolyását és személyes kapcsolatait. Talán segítene a jobb megértésben, ha tudnám, milyen álláspontot képviselt Huszár Tibor a „Demokratikus Ellenzék” mozgalomának megjelenése, majd kihontakozása, a szamizdat-irodalom elburjánzása és a demonstratív, tiltakozó aláírásgyűjtések korszakában, az 1978 és 1988 közötti évtizedben.

Ha mindezt megtudtam volna, akkor ez a recenzió feltehetőleg Huszár Tiborról szólna. Mivel azonban minderről a tiszteletére készült kötetből sem tudtam meg semmit, ez az írás a továbbiakban nem Huszár Tiborral foglalkozik. Huszár Tibornak pedig – úgy is, mint jó emlékeket maga után hagyó, egykori tanáromnak – jó egészséget kívánok – immár hatvanegyedik születésnapja alkalmából.

A kötet a Huszár Tibor által vezetett tanszék, illetve intézet 19 külső és belső munkatársának 17 írását tartalmazza, szigorúan a szerzők abécé-rendjébe szerkesztve. Az írások tematikája, műfaja, a témák feldolgozottsági foka, az anyag megragadásának mélysége és színvonala meglehetősen színes. Ilyen jellegű válogatás esetén ez természetes és magától értetődő, hiszen a kötet alkalmosságuk okán az egyes szerzők azt adják oda, ami éppen az íróasztal-fiókjukban lapul vagy amin éppen dolgoznak.

Találhatunk a kötetben elmélet-történeti dolgozatokat: Nagy Endre írását Polányi Mihály társadalomelméletéről, Némedi Dénes tanulmányát Habermas nyilvánosságfogalmáról, Wessely Anna igen tanulságos elemzését Horkheimer Mannheim-kritikájáról.

Vannak továbbá társadalomtörténeti tanulmányrészletek, mint Bánlaky Pál dolgozata a magyar parasztság kialakulásáról és mibenlétéről vagy Somlai Péter írása a forradalom utáni Szovjet-Oroszország és Szovjetunió alternatív család- és házasságkísérleteiről és sztálini elfojtásokról.

Bíró Judit, Kovács I. Gábor és Szabó János történeti szociológiai értekezésekkel képviseltetik magukat. Bíró Judit az egyetemi magántanárokról szóló doktori értekezésének összegzését közli. Hasonlóképpen Kovács I. Gábor is kandidátusi disszertációja tárgykörében közöl írást a kalendáriumok szerepéről a tömegsajtó előtti idők kommunikációs rendszerében. Szabó János a

modern haditechnika támasztotta modernizációs igény és az „ősi virtuson” alapuló hagyományos szemlélet furcsa együttélését elemzi a levanteintézményben.

Gombár Csaba a kötet egyik legjobb írásában kormányzati kérdéseken „tűnődik”, Papp Zsolt pedig a tőle megszokott könnyedséggel vezet be minket liberalizmus – konzervativizmus – szociáldemokrácia szentháromságának misztériumába.

A sajnálatosan keveset író Léderer Pál végre ragyogó szellemességű episztemológiai esszével lepi meg az olvasót. Angelusz Róbert a társadalomkutatás és a politika viszonyáról közöl érdekes gondolatokat. Békés Ferenc megszokott módon és sokadszor, ismét az ismeretszintmérésről értekezik – még 1980 előtt végzett kutatásai alapján. Tamás Pál oktatáspolitikai téziseit tárja elénk.

Az empirikus kutatást három írás reprezentálja: Csepeli György és Örkény Antal értelmiségi csoportok politikai attitűdjeit vizsgálta 1989 tavaszán. Kolosi Tamás három ország (Csehszlovákia, Hollandia és Magyarország) életstílus-modelljeit veti össze. Solymosi Zsuzsa és Székelyi Mária pedig a mérnökök mobilitásáról közöl adatokat – egy 1980-as vizsgálat alapján.

A kötet nemcsak tematikailag sokszínű. A megközelítésmódok és elméleti alapállások is jelentősen eltérnek egymástól. Ez valami olyasmit tesz nyilvánvalóvá, ami eddig sem volt titok: Huszár Tibornak nincs valóságos tanítványi köre. A „Huszár-tanszék” munkatársainak írásait nem hatja át egységes szellemiség vagy szemléletmód. Huszár Tibor nem alapított iskolát. Ez korántsem kritika. Mi több, sokkal inkább tartom e tényt Huszár Tibor emberi erénynek, mintsem hibájának.

Egy tudományos iskola létrejöttének ugyanis két útja van. Az egyik a sponrán út. Ennek elengedhetetlen eleme, hogy az „alapító” olyan originális – korántsem feltétlenül jó vagy termékeny, de mindenképpen eredeti – gondolatot fogalmaz meg, amely köré mézelőméhek módjára gyűlnek a régi, tradicionális paradigmával elégedetlen, fiatal tanítványok. Huszár Tibor sok ok miatt – a magam részéről nem sorolnám ide ez irányú képessége hiányát – nem alkotott ilyen paradigmát. A másik út a formális autoritáson alapul. Lényege, hogy a vezető pozícióba került – esetleg politikailag is támogatott – tudományos férfiú intézményes hatalmát, formális tekintélyét érvényesítve toboroz maga köré „tanítványi” gárdát szolgáló ifjoncokból, akik a „mester” egyengondolkodását átvéve, engedelmes kiszolgálói – és nem utolsósorban szorgos idézői – lesznek. Erre a vezetői magatartásra az elmúlt évtizedek hazai tudománytörténetéből számtalan példát sorolhatnánk a természet- és társadalomtudományok területéről. (Ugyanakkor a jelenség korántsem kötődik az államszocializmus politikai rendszeréhez, jól ismert Nyugaton és Keleten egyaránt. A monolitikus politikai szisztéma legfeljebb gyakoribbá tette a világnak e fertályán.) Huszár Tibor, amennyire én tudom, soha nem kísérelte meg, hogy ilyen módon „iskolát” teremtsen, pedig a lehetőség és ezzel együtt a kísértés kétségtelenül megvolt. Ezt igen tiszteletreméltónak tartom, és végző soron komoly emberi erénynek könyvelem el.

A tizenhét tanulmányt elolvasva úgy döntöttem, értelmetlen lenne mind-egyikről írni. Néhányhoz közülük ugyanis egyáltalán nem értek, másokról

REPLIKA

nincs sok mondanivalóm, s akad olyan is, amelyik szót sem érdemel. Vállalva az önkényes kiválasztás vádját, öt írásról szólnék részletesebben.

Angelusz Róbert tanulmánya nyitja a válogatást. Köszönheti ezt annak, hogy neve A-val kezdődik. Mindazonáltal az alfabetikus sorrend nem volt rossz választás a szerkesztő részéről, ugyanis Angeluszé a kötet legjobb írásai közül való. Minden tudóst érintő kérdéstről értekeznek: a tudományos kutatás és a politika viszonyáról.

Előbb Parsons és Luhmann nyomán felvázolja e két, strukturálisan elkülönült társadalmi alrendszer különböző érték- és normarendszerét, eltérő legitimitásigényét, majd számba veszi az ezen különbségekből fakadó konfliktuslehetőségeket, amelyek jelentős részben a (társadalom)tudomány kritikai kontrollfunkciójából adódnak. Konfliktusok gerjesztője a két szféra eltérő észlelési ideje és időperspektívája is. Komoly problémák forrása lehet a politikai hatalom kóros koncentrációja és behatolása a tudomány terrénumába. Feszültséget kelthet a tudományos eredmények felhasználásának módja is, a szervezetek hierarchiájába bekerülő eredmények torzulása, átalakulása. Talán a legfontosabb konfliktusforrás azonban a két szféra gyökeresen eltérő nyilvánosságigénye. A tudomány alapvetően abban érdekelt, hogy a kutatás tárgyai és a rájuk vonatkozó források hozzáférhetőek, a kutatási eredmények pedig nyilvánosak legyenek. A politika ebben gyakorta ellenérdekelt.

Angelusz – Habermast továbbgondolva – felvázolja a két szféra együttműködésének „kooperatív-decisionista” modelljét, amelyet optimálisnak vélhetünk a tudományos és a politikai alrendszer kooperációja szemszögéből. Végül meggyőzően bizonyítja, hogy a két alrendszer kielégítő együttműködése csak is a lehető legteljesebb nyilvánosság esetén képzelhető el. Elgondolkodtató a tanulmány egyik zárógondolata: „Tudományos intézményrendszerünk – jelenlegi formájában – aligha alkalmas e feladatok megoldására.” (15. o.)

Csepeli György és Örkény Antal kutatásáról, az ennek alapján készült könyvről (*Az alkony*), valamint az e kötetben is közölt Lisrel-modellben szereplő változók képzésének módszereiről már részletesen kifejtettem véleményemet máshol (*BUKSZ*, 1990, 4.). Ezért most csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozom.

Az itt közölt írás jelentős részének tulajdonképpen nincs közvetlen köze kutatásukhoz. Kétharmad részében ugyanis a következetesen „kommunizmusnak” nevezett „létező szocializmus” mibenlétéről elmélkednek a szerzők – nagyjából egy átlagos nyugati hetilap kolumnistájának átlagos precizitásával és színvonalán. A sok vitatható kijelentés és elemzéstöredék közül csak egyetlen mondatot emelek ki ebből a részből, egészen egyszerűen azért, mert nem maradhat szó nélkül. Az inkriminált mondat így hangzik: „Egyfelől az ország szerencsétlen geopolitikai feltételeinek, másfelől a politikai realitások felismerésének következtében Magyarország a II. világháborúból Hitler «utolsó csatlósaként» került ki” (42. o., kiemelés tőlem).* E megállapítás szerint a náciz-

* A Logoszban közreadott szöveg egy angol nyelvű cikknek a szerzők által nem ellenőrzött magyar fordítása. A joggal kifogásolt mondat eredetileg így hangzott: „Due to the country's unfortunate geopolitical conditions on the other hand and misperceptions of the political realities on the other, Hungary got out of WW II as Hitler's «last satellite».” (A szerk. megjegyzése)

mus oldalán – a vesztes fél oldalán – való végsőkéig kitartás volt a felismert politikai realitás. Ebből logikusan az következne, hogy az 1944 októberi kiugrásnak pusztán megkísérlése is fantazmagória, mi több, politikai kalandorság volt. A nyilasok hatalomátvétele pedig a reálpolitika diadala. Így válik Bajcsy-Zsilinszky, Teleki, Eckhart, Kéthly a realitásokkal nem számoló álmodozóvá, és magasztosul bölcs, megfontolt reálpolitikussá Sztójai, Imrédy és Szálasi.

Gondolom, a szerzők sem gondolták valójában azt, amit leírtak. Nyilván végig nem gondolt, szerencsétlen megfogalmazásról van szó. Felteszem, ha csak egyszer is alaposan újraolvasták volna saját kéziratukat, ez a mondat nem maradt volna így.

Rátérve a tulajdonképpeni kutatásra, a szerzők mintájukról ezt – és csak ezt – írják: „Mintánk körülbelül 700 válaszadóból (megkérdezettből) állt, akiket a társadalmi gazdasági reprodukciós (piac vagy redisztribúció) rendszerben elfoglalt helyük alapján választottunk ki.” (43. o.) Nos, *Az alkony* egy fél mondatából már kiderült, hogy a minta eredetileg 1200 fős volt, s csak a személyes megkeresés esetén példátlanul magas mintacsökkenési arány (42,2 %) miatt csökkent 694 főre. A mintavétel módszerével és a mintacsökkenés-mintatorzulás következményeivel kapcsolatos fenntartásaimat már kifejtettem máshol, itt csak azt kívánom megjegyezni, hogy a fent idézett tájékoztatás a minta nagyságáról – visszafogottan szólva – nem éppen korrekt. Nem tudom, a szerzőknek mi a jobb: ha azt feltételezem, hogy nem tudják, mi a különbség a mintanagyság és a válaszadók száma között, vagy ha azt hiszem, hogy nagyon is pontosan tudták, mit jelent egy 42,2%-os mintacsökkenés kutatásuk megbízhatósága és szakmai hitele szempontjából?... Mindenestre van a szabados és a könnyed adatközlésnek egy foka, ami a tudományban már nehezen tolerálható.

A tanulmány a politikai-ideológiai mezőt a liberális és a „baloldali” attitűdök kétpólusú szerkezeteként írja le, „... ahol mindkét fél azt állítja, hogy a másik becsapja a lakosságot.” (43. o.) Az egyik legfontosabb megkülönböztető jegy szerintük a nemzeti identitás, „... amelyet a liberális oldal független demokratikus nemzeti államként határoz meg, míg a baloldaliak felfogásában etnocentrikus és autoriter felhangok hallhatók.” (uo.) *Az alkony* elemzései az idézett állítást ebben a formában sajnos egyáltalán nem támasztják alá. Nem tudom, melyik írás született előbb, de ha a kutatók ugyanazon kutatásukból vel más és más következtetésekre jutnak, óhatatlanul felmerül a direkt politikai aktualizálás gyanúja.

Gombár Csaba tanulmánya arra keres választ, mi is állt a Németh Miklós vezette kormány kétségkívül sikeres működése hátterében. A tanulmány megírása idején, 1990 elején a Németh-kormány még hivatalban volt. Azóta a kérdés még érdekesebbé és izgalmasabbá vált. Volt ugyanis egy kormányunk, amely végső soron illegitim volt – soha senki nem választotta meg; ellenfelei nem teljesen indokolatlanul egy letűnő korszak letéteményesének bélyegezték; zavaros, átmeneti korban kellett helytállnia; nem volt parlamenti pártháttere; mégis viszonylag népszerű volt, s komoly politikai sikereket mondhatott magáénak. Most viszont van egy kormányunk, amelynek formális legitimitá-

sa vitathatatlan: szabad választások útján nyerte el hatalmát; kialakult, világos politikai feltételek között, működő parlamenti többségre támaszkodva tevékenykedhet; mégis rendkívüli módon népszerűtlen és politikai sikert igazából nemigen említhetünk vele kapcsolatban. Az ellentmondás világos. Magyarázatot igényel. Gombár Csaba elemzése kétségkívül közelebb vihet a rejtély megoldásához. Meggyőzően mutatja be azt a folyamatot, amelynek keretében a Németh-kormány 1989 tavaszán elszakadt a pártvezetéstől, és Németh Miklós egyetlen testcsellel levált addigi patrónusáról, Grósz Károlyról. Behatóan elemzi az új – negyven év óta sohasemvolt – helyzetet: a kormány önálló erőtényezővé vált, miközben a nagybetűs Párt szinte teljesen eljelentéktelenedett.

E folyamat eredményeképpen a kormány köré a szakszerűség nimbusza fonódott, és meglepően népszerű lett. (Az 1991-es közvéleménykutatások azt mutatják, hogy még ma is népszerű. Igen sokan tekintenek nosztalgiával a Németh-kormányra. Az emberek minden tekintetben jobbnak ítélik Németh Miklós kormányát, mint Antall Józsefét, sőt szemükben jószerivel a „jó kormány” etalonjává vált. Németh Miklós személyes népszerűsége pedig töretlenül magas 1991-ben is.)

Nem változtatott a helyzeten az MSZP 1989 októberi megalakulása sem, hiába lett az új párt tagja a kormányfő, az államminiszterek, a fontosabb tárcák vezetői. Az MSZP gyengesége és erőtlensége miatt a kormány továbbra is pártatlan maradt és kénytelen volt nélkülözni a pártfegyelemtől kötött, engedelmes parlamenti szavazótáborát is.

Gombár helyesen mutat rá a helyzet fonákságára: „normális” esetben ez a kormány bukásával egyenértékű, akkoriban viszont ez éppen hogy növelte a kormány politikai súlyát és presztízsét. A régi politikai szisztéma tökéletes kiüresedésével és hiteltelenné válásával ugyanis csak egy „szabadon lebegő” kormány remélhetett legitimációt. Az MSZP képtelen volt profitálni a Németh-kormány sikereiből. Ugyanakkor az utódpárt gyengesége – paradox módon – a nagyrészt e párt tagjaiból álló kormány erejének és népszerűségének forrásává vált.

Az ellenzék pedig – mivel egyelőre esze ágában sem volt kormányozni – igyekezett a politikai status quót fenntartani, úgyhogy a kormányt még népszerűtlen érintézkedéseiben is támogatta. (Ezen akció célja – az SZDSZ antitotalitáriánus imázsának erősítésén túl – feltehetően az MSZP-n belül a Németh–Horn-csoporthoz képest akkor még túlsúlyos Pozsgay–Horváth-csoport meggyengítése, s így egy esetleges MSZP–MDF koalíció vagy a közhatalmat felosztó megegyezés lehetetlenné tétele volt – sikerrel.)

A Németh-kormány nem volt erős abban az értelemben, hogy komoly politikai párt vagy politikai tényezők álltak volna mögötte. „De azért korántsem teljesen erőtlén, (...) azon eltökéltsége folytán, hogy kitart a választásokig, s abból kifolyólag, hogy addig senki nem kívánt a helyébe lépni, ezen körülményekből erőt kovácsolt magának.” (54. o.) Így vált a Németh-kormány – negyven év után először – politikai kormánygyá.

Gombár meggyőzően cáfolja azt, hogy a Németh-kormány tevékenysége egészében szétzilálódott, maga a kormány pedig hatalmi szempontból szétesett volna. Sőt negyven év óta a leginkább testesítette meg az összkormányzati te-

vékenységet. Ez a kormány tisztán adminisztrátori szempontból (a politika „policy” értelmében) persze „gyengébb” volt, mint a Lázár- vagy a Grósz-kormány, hiszen a szakapparátus elbizonytalanodott, kvalifikáltabb része pedig elmenekült. Mindazonáltal ezt bőven ellensúlyozta politikai sikereivel (a politika „politics” értelmében) és viszonylagos népszerűségével. Az is igaz azonban, hogy a Németh-kormány léte végső soron az ellenzék kezében volt. Csak azért maradhatott fenn, mert a választások előtt egyetlen ellenzéki erősem akart kormányt alakítani. A pártháttér és a parlamenti támogatás hiánya miatt ugyanis a kormány megbuktatása végső soron gyerekjáték lett volna.

Gombár beható analízise a kötet egyik leghosszabb írása, ezt azonban olvasás közben észre sem venni. Gondolatai kiérlelték, érvelése világosan követhető. A Németh-kormány utólagos megítélése a közvéleményben és a politikai elemzők körében ma is szinte minden pontban alátámasztja 1990 eleji elemzése érvényességét. Tanulmánya utolsó megállapítását az idő igazolni látszik: „(A Németh-kormány) megítélésének fő szempontja pedig az lesz, mit jussol tőle az új, koalíciós kormány. Átadja majd több mint száz év kormányzatának eredményét, s benne a maga szűk kétéves hozadékát. Előre tudhatjuk, hogy ez a két év nem a legrosszabbak közt lesz.” (61. o.)

Bánlaky Pál *A parasztság kialakulása Magyarországon* címmel közli írását, amely eredetileg egy nagyobb tanulmány bevezetőjéül szolgált. A közölt részlet a parasztság fogalmát igyekszik definiálni történeti vizsgálódás alapján. Nos, ezzel kapcsolatban – mivel a kora-újkori társadalomtörténetben történetesen rendelkezem némi tájékozottsággal – nem hallgathatom el kritikai megjegyzéseimet.

Bánlaky történeti koncepciójának foglalata: A magyar társadalom a XVI. századig lényegileg a nyugati fejlődési úton haladt. Ekkor – a Dózsa-féle parasztfelkelést megtorlandó az urak röghöz kötötték a jobbágyságot, kiépítve a „második jobbágyság” rendszerét. Ezáltal a magyar társadalomfejlődés a nyugatitól eltérő irányt vett, és a parasztság sajátos, „társadalomalatti” létehelyzetbe került. Belső differenciálódása dacára a maga egészében kiteszítlett a társadalomból.

Ez a koncepció Erdei Ferenc (a parasztság sajátos „társadalomalattisága”), Szabó István (1514 értékelése, pénzjáradék Nyugaton vs. robot Keleten) és – idézése nélkül – Pach Zsigmond Pál (kései „elkanyarodás” a nyugati fejlődéstől, „második jobbágyság”) írásain alapul. Erdei idézett és a koncepcióba beépített munkája a harmincas évek végéről való. Szabó István jelentőségét a magyar agrártörténetírásban nehéz lenne túlértékelni, de a Bánlaky által használt és idézett könyve 1948-ban jelent meg. Pach Zsigmond Pál összefoglalása 1963-ból való. Bánlaky idézi még – nem a koncepció lényegéhez kapcsolódóan – Hajnal István 1939-es cikkét (*Történelem és szociológia*). Ennél frissebb társadalomtörténeti vagy parasztságtörténeti szakmunkát nem használt fel. Nem építette be a hatvanas–nyolcvanas években tevékenykedő szakértők, Szűcs Jenő, Makkai László, Engel Pál, Bolla Ilona, Varga János, Maksai Ferenc és mások eredményeit, akik pedig sok szempontból mást – és az általános történeti vélekedés szerint megalapozottabbat – állítottak ezekről a kérdésekről.

Pach Zsigmond Pál „elkanyarodás”-koncepcióját – mely szerint a magyar társadalomfejlődés csak a 16. században „kanyarodott el” a nyugati fejlődési modelltől, mégpedig a „második jobbágyság” kialakulása miatt – már megszületésekor is erősen vitatták a szaktörténészek. Szekfű Gyula már 1912-ben bebizonyította *Serviensek és familiárisok* című művében, hogy nálunk sohasem alakult ki nyugati típusú hűbériség. További jelentős – már a kezdetektől megnyilvánuló – különbség volt a nyugati fejlődéshez képest a központi királyi hatalom meghatározó (Nyugaton a 16. századig szokatlan) túlsúlya, valamint a városok elenyészően csekély gazdasági és politikai szerepe, a városi lakosság etnikai idegensége (német volta). Nem elhanyagolható különbség volt az sem, hogy a magyarországi népsűrűség ötöde-tizede volt a nyugat-európainak – ennek minden társadalmi és gazdasági következményével egyetemben. Ezekre a tényezőkre Szűcs Jenő és Engel Pál világított rá a legmeggyőzőbben.

Ennek ellenére Pach Zsigmond Pál koncepciója sokáig a „hivatalos” történetfelfogást rangját élvezte, mert sikerült egységes elméleti keretbe foglalnia a „klasszikusok” elszórt történelmi tárgyú megjegyzéseit: kapcsolatot teremtett a „bekerítések” szerepét abszolutizáló marxi elmélet, továbbá a „második jobbágyság” koncepciója (Engels) és a „porosztas agrárfejlődés” teóriája (Lenin) között, s ráadásul ezeket a kategóriákat „osztályharcos” szemléleti keretben (*Dózsa-parasztháború*), a történelmi fejlődés csomópontjaként sikerült prezentálnia. A magyar történettudomány legjobbjai azonban sohasem fogadták el ezt a megközelítésmódot, az így megrajzolt történelmi tájképet.

A másik konkrét történelmi kérdés a röghözkötés. Ezt Szabó István (és tanácsveink nyomán a közfelfogás is) az 1514-et követő „úri bosszú” megnyilvánulásának tartja. Ugyanakkor tény, hogy a röghözkötés parasztháború és megtorlás nélkül is megtörtént mindenütt az Elhától és a Lajtától keletre Magyarországon éppen úgy, mint Brandenburgban, Pomerániában, Mecklenburgban, Lengyelországban vagy Litvániában. Oka nem az „urak”, a földbirtokosok vagy az „uralkodó osztály” szűklátókörűsége és önzése volt (mi okunk is lenne azt feltételezni, hogy az angol vagy a francia „uralkodó osztály” kevésbé volt önző), hanem az, hogy a kibontakozó európai munkamegosztásban Európa keleti felének az élelemtermelő-, azaz élőállat- és gabonatermelő-szerep jutott. A nagy volumenű gabonatermelés pedig a kor termelési technikája mellett és viszonyai között csak a jobbágyság kényszermunkájával volt rentábilis, mi több, csak így volt egyáltalán lehetséges. Ez az oka, hogy már 1459-ben, 1463-ban, 1468-ban és 1474-ben is kimondták, hogy a jobbágyköltözés bizonyos ideig (általában egy óvig) szünetel. Az 1492-es, 1498-as és 1500-as törvénycikkek tovább fokozták a jobbágyság terheit, s csak ezt követte a nevezetes 1514. évi határozat. Itt tehát objektív történelmi folyamatról és nem egyszeri bosszúaktusról van szó. (Megjegyzendő, hogy az 1514. évi végzést – ha érdekük úgy kívánja – még nagyon hosszú ideig nem vették komolyan, s nem tartották be a nemesi vármegyék sem: Magyarországon még a 17. század közepe felé is vígan költözködtek a jobbágyok.) Fontos továbbá, hogy nálunk a munkakényszer sohasem vált olyan mértékűvé, mint például Lengyelországban, ahol a robotkényszer elérte a heti 12 napot (azt jelentette, hogy a jobbágycsalád 2 tagjának heti 6 napot, vagy 3 tagjának 4 napot, stb. kellett robotolnia).

Szabó István viszont a röghözkötést – Bánlaky által egyetértően idézett – 1948-as munkájában a parasztháborút követő úri megtorláshoz köti, egyértelműen a földbirtokos nemeseket téve felelőssé a „végzetes jelentőségű”, az ország sorsát rossz irányba fordító döntésért. Ez a felfogás a népi mozgalomhoz közel álló Szabó István esetében természetes és erkölcsileg nagyönis igazolható, különösen a földosztáshoz oly közeli 1948-as időpontban. A Horthy-korszakban – amelyben az anakronisztikus birtokrendszer végzetesen gátolta a vidék modernizálódását, amelyben az úri társadalom történelmi folytonosságának hangoztatására oly nagy súlyt helyeztek, s amelyben a „paraszt” szitokszónak számított – Szabó álláspontja kifejezetten társadalomkritikai és pozitív politikai töltetű volt. Mindazonáltal ez a megközelítés politikai indíttatású és nem tisztán szaktudományos. (Ez a genezisében erkölcsileg igazolható szemléletmód aztán szépen beépült az ötvenes-hatvanas évek „osztályharcos” történetiszemléletébe, újabb példaként a mindenkori „uralkodó osztályok” gonoszságára.)

Ha értem és akceptálom is Szabó Istvánnak a harmincas-negyvenes években elfoglalt álláspontját, ma már tudományos igazságként elfogadni nem tudom. Több országban hasonlóképpen lejátszódó, objektív történelmi folyamatok „felelőseit” kutatni értelmetlen. (Körülbelül ugyanilyen joggal tehetnénk „felelőssé” történelmünk alakulásáért, mondjuk, a jobbágyok robotmunkájával termelt magyar gabonát, bort és marhát elfogyasztó – az egyenlőtlen cseréből profitáló – délnémet és észak-italiai kézműveseket is.)

Természetesen a szociográfus-szociológustól senki nem vár szaktörténetési látásmódot vagy tájékozottságot, de az újabb szakirodalomból legalább az alapművek ismerete és használata azért megkívántatnék, ha valaki történeti témákról értekezik. Végül a koncepció talpkövére, a parasztság „társadalomalatti”, „kirekesztett”, „kitaszított” helyzetéről és az ebből fakadó parasztdefinícióról. Ahogy Bánlaky írja: „A paraszt lehet tulajdonos is, nincstelen is, munkáltató is, munkavállaló is, lehet jómódú is, földhözragadt szegény is; egyképpen a paraszti minőség hordozója.” (19. o.) Csak tovább bonyolítja a képet az, hogy e kategória „tartalmaz a paraszt-rend keretei között élő, magukat is odatartozónak ítélő, nem-földművelő foglalkozásúakat is.” (22. o.) A lényeg, hogy a paraszt az összes többi társadalmi csoportot magába foglaló „felső” társadalomtól teljességgel elkülönülő, „alsó”, „társadalomalatti” társadalom tagja.

Az Erdeitől eredő – annak idején még a Szabó Istvánénál is inkább politikai funkciójú – koncepció az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében legalábbis kiegészítésre szorul. A vita lefolytatására nem ez a recenzio a megfelelő fórum. Itt most csak annyit jeleznék, hogy a probléma nincs megoldva azáltal, ha deklarálják: a parasztság társadalomstatisztikailag, szociológiai „kemény változókkal” elvileg is megragadhatatlan, „hosszú, történelmi úton kiformalódott társadalomszerkezeti minőség” (22. o.). A magam részéről nem hiszek imaginárius, empirikus eszközökkel *elvileg* is vizsgálhatatlan „társadalmi minőségekben”. Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy csak az létezik, amit jelenlegi módszereinkkel és felkészültségünkkel mérni is tudunk, de azt állítom, hogy a valóságban létező társadalomszerkezeti összetevők *legalábbis elvileg* empirikusan is vizsgálhatóak.

REPLIKA

Léderer Pál briliáns esszével szerepel a kötetben. „Episztemológiai kollázsban” a szociológiai kutatás alapvető problémáira irányítja a figyelmet. Az ismeretelméleti monizmus álláspontjával vitába szállva bizonyítja a társadalomtudományi és a természettudományi megismerés lényegi és alapvető különbségét. Az ismeretelméleti monizmus szerint a társadalmi világban – a természeti világhoz hasonlóan – világos és feltárható törvényszerűségek, kauzális viszonyok uralkodnak. A kutató méréseket, megfigyeléseket végezhet, s ezekből a tudományos logika szabályai szerint következtetéseket vonhat le. Hacsak nem követett el szakmai hibát, akkor objektíven létező törvényszerűségek nyomára bukkanhat.

Valójában azonban a társadalmi tények vizsgálatánál lényegesen több probléma merül fel, mint amennyivel a monisták számot vetnek. A társadalomtudományi kutatásnak nem pusztán a hétköznapi fogalmak operacionálizálásával kell megküzdenie. Legalább ilyen jelentős akadály, hogy a társadalomkutatásban a dolgok jelentése korántsem olyan egyértelmű, mint, mondjuk, a fizikában.

További probléma, hogy a szociológus jelentésekkel teli világot vizsgál, s ha e világról számot akar adni, kényszerűen nemigen tehet mást, minthogy adottnak veszi és elfogadja az éppen ebből a világból származó jelentéseket és értelmező eljárásokat. Még a jobbik eset, ha mindezt nem öntudatlanul teszi. A társadalmi világ mindig szükségképpen preformált, mire a szociológus megvizsgálja, abban az értelemben, hogy eleve értelmezett és intencionált világ. A „laikusok” is szüntelenül értelmezik, magyarázzák világukat és önnön cselekedeteiket. Ez lényegesen nehezíti és bonyolítja a „profi”, értelmező szociológus dolgát. Még további, a szociológiai megismerést nehezítő probléma maga a kutatási folyamat jellege. Kérdőíves adatfelvétel esetén a jelentéstulajdonítás és értelmezés problémája ismét felvetődik – ezúttal új oldalról: vajon minden megkérdezett ugyanúgy dekódolja a kérdést, ahogy a kutató? Vajon a nyelvhasználat különbségei, a szociokulturálisan eltérő életvilágok nem teszik-e eleve kétségessé a kérdőíves kutatások eredményeit?

Léderer írása nem is kíván egyértelmű választ adni azokra a kérdésekre, amelyek „kollázs” nyomán támadnak az olvasóban. A szociológiai kutatásnak kétségkívül sok a buktatója. Mindazonáltal ez nem ment fel minket a kutatás szakmai szabályainak a lehető legteljesebb betartása alól. Léderer figyelmeztetése helyénvaló: „Nem kívánom én elvetni mint haszontalant a szociológusi szakértelem eszközkészletét. Mint egy jeles kultúrantropológus írta: az, hogy megvalósíthatatlan az abszolút, tökéletes sterilitás, még nem ok arra, hogy a szennycsatornában végezzünk műtétet. De azért e *bon mot* meg is fordítható. Azért mert nem a pocsolyában áll a műtőasztal, még érdemes mérlegelnünk, megtettünk-e minden tőlünk telhetőt az operáció sikeréért.” (94. o.)

Bizony érdemes. Úgy legyen!